

شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' جي 'زمان و مکان' جو جائزو
An Analysis of the Setting in Short Story
'Khilini' by Sheikh Ayaz

Abstract:

Short Story is a prosaic genre which has been adopted in Sindhi literature from English literature. In a short story, realities are produced in a fictional way. Technically, there are five main elements of a short story. These are Setting, Characterization, Plot, Theme and Point of View. All elements play very important role in construction of a short story. The setting is considered very important of these elements of a short story. Setting describes the time and place of the story.

Sheikh Ayaz is a prestigious writer among the first Short Story writers in Sindhi literature. Twenty four short stories of Sheikh Ayaz are compiled by Dr Anwar 'Figar' Hakro in his book 'Jey Tand Barabar Toryan'.

In this research paper we have analytically studied the element of 'Setting' in short story titled as "Khilni" written by Sheikh Ayaz.

موضوع جو تعارف:

مبارڪ علي شيخ، جديد سنڌي شاعريءَ ۾ 'شيخ اياز' (1923_1997ع) جي نالي سان مشهور آهي. شيخ اياز جو بنيادي تعارف شاعري ٿي رهيو پر اها به حقيقت آهي ته شيخ اياز سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ به پاڻ مڃايو. شيخ اياز بابت هڪ ڀيري جمال ابڙي چيو هو:

”جيتوڻيڪ مون کي موجوده دؤر جي ڪهاڻيءَ جو ابو سمجهيو يا

سڏيو وڃي ٿو، حقيقت ۾ اهو سهره به شيخ اياز تي آهي.“ (1)

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي موجب:

”اياز جون ڪهاڻيون سنڌي ادب جو اڻ مٽ سرمايو آهن. اهي

ڪهاڻيون هڪ ڀيرو ڇپجڻ کان پوءِ وري ٻيهر ڪونه ڇپيون. جو اها

مڃتا حاصل ڪري سگهن ها يا ادبي تاريخ جي محققن ۽ نقادن آڏو

مقام پائي سگهن ها. (2)

شيخ اياز پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪل 24 مختصر ڪهاڻيون لکيون. هي اهو دؤر هو جڏهن شيخ اياز ادب ڏانهن وڪون وڌائي رهيو هو. هن جون ڪهاڻيون نه فقط جديد سنڌي ادب جو بنياد فراهم ڪن ٿيون. پر انهن جا ڪردار جيڪي جاڳندا پاسجن ٿا.

”شيخ اياز جي ڪهاڻين جو ڪتاب ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي ’جي

تند برابر توربان‘ جي نالي سان سهيڙي ڇپرايو جنهن ۾ شيخ اياز

جون سڀئي ڪهاڻيون موجود آهن.“ (3)

شيخ اياز جون سڀئي مختصر ڪهاڻيون سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿيون، جن تي الڳ نموني سان تمام گهڻو لکي سگهجي ٿو. هتي فقط سندس هڪ مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ جي هڪ بنيادي عنصر زمان و مڪان ’سيٽنگ‘ جو جائزو پيش ڪيو ويندو.

مختصر ڪهاڻيءَ جي خاصيت: افسانو جيتوڻيڪ فرضي ڳالهين تي ٻڌل ٿئي ٿو پر اهو انساني زندگيءَ ۽ سماج مان ئي جنم وٺي ٿو. ان ڪري ڏسبو ته ان مان نه رڳو سماج ۽ تهذيبي قدرن جي عڪاسي ٿئي ٿي، بلڪ گذريل زماني جي ريتن رسمن، احساسن ۽ عادتن جي به واقفيت حاصل ٿئي ٿي. افساني ۾ بظاهر تخيل جون بلند پروازون مغالطه آميز بيان هوندو آهي پر، پسمنظر ۾ ان جو رشتو حقيقت نگاريءَ ڳنڍيل رهي ٿو، ان ۾ وقت جون صداقتون سمايل ٿين ٿيون.

شيخ اياز جون مختصر ڪهاڻيون: شيخ اياز جي ادب ۾ سڃاڻپ هڪ اعليٰ پائي جي شاعر جي آهي، هن پنهنجي شاعريءَ ۾ تخيل ۽ سوچ جا نوان زاويا ڏنا. شيخ اياز جتي شاعريءَ جي ڪيترن ۾ اتم نالو آهي، ساڳئي وقت هن جون نثري لکڻيون به ڪمال جي حدن کي ڇهندي ملن ٿيون. نثر صنفن ۾ هن جون مختصر ڪهاڻيون تمام اعليٰ پايي جون آهن، جن کي عالمي ادب سان مقابلي لاءِ پيش ڪري سگهجي ٿو. شيخ اياز لاءِ چئي سگهجي ٿو ته هن جي شاعريءَ جو مقام پنهنجي جاءِ تي تمام گهڻو اوچو آهي، پر جڏهن مختصر ڪهاڻيون پڙهجن ٿيون ته اياز اسان کي فقط هڪ بهترين ڪهاڻيڪار نظر اچي ٿو.

شيخ اياز جديد سنڌي ڪهاڻي جي بلڪل ابتدائي دؤر ۾ لکڻ شروع ڪيو.

اهي مختصر ڪهاڻيون ايتريون ته سگهاريون آهن، جو اڄ به جڏهن پڙهجن ٿيون ته

محسوس ٿئي ٿو ته جڻ شيخ اياز هاڻي ئي لکيون آهن. ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻين بابت لکيو ته:

”اياز جون ڪهاڻيون سنڌي ادب جو اڻ مت سرمايو آهن. اهي ڪهاڻيون هڪ ڀيرو ڇپجڻ کان پوءِ وري ٻيهر ڪونه ڇپيون. جو اها مڃتا حاصل ڪري سگهن ها يا ادبي تاريخ جي محققن ۽ نقادن آڏو مقام پائي سگهن ها.“ (4)

شيخ اياز جي لکيل مختصر ڪهاڻين مان 24 ڪهاڻيون اسان وٽ موجود آهن. شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ جو اختصار: هن جي سادگيءَ ۾ چالاڪي هئي، چالاڪيءَ ۾ سادگي. ڪڏهن ٻار جيئن نچندي ٿيندي ايندي ۽ پٺيان اچي اکين تي هٿ ڏيندي ڪڏهن اوچتو منمنجا وار ڏاهي چوندي، ’ڏس ته ڪيئن ٿي پيو آهين؟‘ ۽ پوءِ آرسی ڪلٽي هٿ ۾ ڏيندي. ڪڏهن مان پينسل رکي پاڻي پيئڻ اُٿندس ته پينسل جو گورو پڇي ڇڏيندي ۽ اڃا ڪٿڻ جي ڪوشش ڪندس ته ڪل ۾ ويڙهجي ويندي.

هڪ دفعي مون کيس جمهوريت جا اصول ٿي سمجهايا. ’پر خدا ته اسان کي جمهوريت نه ٿو سڀڪاري‘ هن سوچيندي چيو: ’خدا ته گهڻا ئي دوزخ ۾ وجهي ٿو ۽ ٿورا ئي جن ۾ ملان مولوي، چريا ڪريا آهن تن کي بهشت ڏئي ٿو.‘ هوءَ تقرير ڪرڻ لڳي، ’پر ٻيلي هي بهشت دوزخ جو معاملو به عجيب آهي. مان ته سوچيندي منجهي پوندي آهيان. مٿس ڪه ڪي ماستر ٻڌايو هو ته: صوفي چوندا آهن ته انساني روح ۾ خدا جو جزو آهي. جي ايئن آهي ته پوءِ ته دوزخ ۾ به صرف روح ٿو وڃي ۽ ان جي معنيٰ اها ٿي ته دوزخ ۾ پاڻ ٿو وڃي.“ هوءَ ڪلڻ لڳي. مان سوچي رهيو هوس ته هن کي اهي شرارتي خيال اچن ڇو ٿا؟ خدا مان به نه ٿي رهي!

هوءَ ايترو ته کلندي هئي جو سندس اکين مان ڳوڙها وهڻ شروع ٿيندا هئا ۽ پتو نه پوندو هو ته هوءَ ڪلٽي ٿي يا روئي ٿي! هن جي حياتيءَ ۾ لڙڪ ۽ مَرڪ گڏ گهڻا ٿيل هئا. هوءَ هر ڪنهن کي تنگ ڪندي هئي پر ڪو ئي منجهائينس ڪڪ نه ٿيندو هو. مان ته ساڻس نفرت ان ڪري ڪندو هوس جو مون کي هن کان نفرت هئي. مني مني نفرت، ڪوڙي ڪوڙي محبت! دور رهي، دور رهڻ نه چاهيندو هوس. ويجهو رهي ويجهڙائيءَ مان ڪڪ ٿي ويندو هوس. مون کي ٻيون به سوتيون ماساٽيون هيون

پر ڪا اهڙي عجيب و غريب نه هئي. ڪنهن کي ايتري مجال نه ٿيندي هئي جو مون سان ڪٿي ڪيچل ڪري سڀ ڪتابي ڪيڙو سمجهي، منمنجي عزت به ڪنديون هيون ۽ مون کان نفرت به ڪنديون هيون. پر هوءَ الاجي چو مون کي ڇيڙبندي هئي. مون ڪيئي ڀيرا خيال ڪيو هو ته وري سندس گهر نه ويندس. اڃا به اڍائي ڪلاڪ گهر ۾ ويهندس ته هوءَ ڪوئي بهانو ٺاهي ماڻهو موڪليندي. مثلن چوائي موڪليندي ته: 'امان کي مٿي ۾ سور آهي دوا ته ڏي' ۽ مان اڃا سور جي دوا کڻڻ ويندس ته نياپو ڏيندڙ گهر ٿي ويندو ۽ لاچار مون کي ئي دوا ڪئي سندس گهر وڃڻو پوندو. اڃا ويندس مس ته هوءَ ڪلندي چوندي: 'ڏس ڪيئن چالاڪي ڪري گهرايو مان ۽ پتو پيئڻ! ۽ پوءِ نوڙيءَ تي تپڻ لڳندي.

هڪڙي ڏينهن مون کي سخت بخار هيو. سو مون پيٽ کي چيو ته 'مٿي کي ٿورا زور ته ڏينر'. هن چيو ته، 'په ڪلاڪ ساندهه ماساتنهن ويهي زور ڏنا اٿيئي، اڃا پيو زور زور ڪرين!' مون کي خبر نه هئي ته غشيءَ جي حالت ۾ هن مون کي زور ڏنا هئا. اهڙي طرح ڪيئي دفعا مون محسوس ڪيو هو ته هن جي مون سان همدردي هئي.

مون کي ڪڪو ڄاڻو ۽ هوءَ آئي ۽ وري ساڳيا لفظ چيائين: 'مٺائي ڪاراڻيءَ پوءِ هل سڃا تون ڇا ڪارائيندين' چئي ٽهڪ ڏنائين. هن ۾ اڃا به اها معصوم شرارت هئي، اڃا به زنده دلي هئي، اڃا به کلي کلي ڳوڙها وهي ايندا هيس، پر...

ڪالهه هوءَ منمنجي ڪڪي کي ڪيڏائي رهي هئي. هن جي منمنجي ڪڪي سان ڏاڍي دل هئي. ڪڪو بانجڙا پاڻي ٿورو گهمڻ سڪي ويو هو سو ڪالهه جئن هوءَ ڪڪي کي ڪڏائي رهي هئي. مان آفيس مان موٽيس. ڪڪي مون کي ڏسي ڪيو 'با آ با آ' (بابا) مون ٻانهون ڊگهيڙيون ته ڪٽانس، پر ڪڪو ڪنڌ ڏوٽي هن جي چاٽيءَ سان چمٽي پيو ۽ چيائين، 'ام مان (امان)' مون چرچي ۾ چيو: 'اڙي امان ته تنمنجي ماني پئي پچائي، هيءَ اٿي پئي!' پر ڪڪي جڻ منمنجي ڳالهه نه مڃي ۽ هن جي چاٽيءَ مان منهن ڪڍي، ڏانهس ڏسي، چيائين: 'امان' اڃانڪه مون ڏٺو ته هن جو منهن ون ون ٿي ويو ۽ ڳوڙها سندس اکين مان لهي ڳلن تي اچي ويا. مون تعجب ۾ پڇيو: 'ڇو آهي ته خير؟' هن ڪڪي کي چميو ۽ سندس چولي ۾ منهن لڪائي سنڌڪا پرڻ لڳي. مان حيرت ۾ هوس. اڄ شايد پهريون ڀيرو هو جو ٽهڪ ۽ لڙڪ دوستي چئي جدا ٿيا هئا. زندگي کل جو سهارو نه وٺي سگهي هئي ۽ ڳوڙها قابو پاڻي ويا هئا. خوشيءَ غم کي چميون ڏئي، الوداع ڪئي هئي.

افسانوي ادب جو مکيه عنصر سٽنگ يا زمان و مکان: افسانوي ادب ۾ سٽنگ مان مراد زمان ۽ مکان ورتو ويندو آهي. هي هڪ ادبي عنصر آهي، جيڪو ڪهاڻيءَ جي فني پهلوئن کي اجاگر ڪري ٿو. ان سان گڏ ڪهاڻيڪار کي افسانوي جي جوڙجڪ ۾ گهڻي مدد ڪري ٿو.

”سٽنگ، ڪهاڻيءَ جي پسمنظر کي سمجهڻ ۽ پڙهندڙ جي موڊ ٺاهڻ ۾ ڪارائتو عنصر آهي.“ (5)

ڪنهن به ڪهاڻيءَ کي لکڻ يا زباني ٻڌائڻ لاءِ ضروري آهي ته ان جي آس پاس جو حالتون بيان ڪيون وڃن. ’سٽنگ‘ ۾ جتي زمان و مکان اچن ٿا، اتي سماج جو ثقافتي پهلو تاريخي دؤر جا گرافياڻي حالتون، موسم ۽ ڏينهن جا حصا يعني رات يا ڏينهن يا ڏينهن جو ڪهڙو حصو آهي؟ واضح ڪيو ويندو آهي. زمان ۾ ٻولي، لباس، شين جا نالا به اهم جڳهه والارين ٿا. مکان جي سبب عنصرن ۾ تعميرات اهم آهي. ڪهاڻيءَ ۾ ’سٽنگ‘ جو ڪردار ان جي ڪرنگهي جي هڏي جيان آهي. ڪهاڻيءَ ۾ آيل ڪردار پاڻ ئي ’سٽنگ‘ جي عنصر جي نمائندگي ڪندي ملندو آهي. مختصر ڪهاڻيءَ تي تحقيق ڪندڙ لاج ڊيوڊ، پنهنجي ڪتاب The Art of Fiction ۾ لکيو آهي ته:

“The setting of a short story is the time and place in which it happens. Authors often use descriptions of landscape, scenery, buildings, seasons or weather to provide a strong sense of setting.” (6)

ڪهاڻيءَ ۾ سٽنگ تن صورتن ۾ ٿيندي آهي. پهرين فطري دنيا يا قدرتي منظر، ٻيون نمبر موسمي حالتون يا مندن جو هجڻ، مثال طور سيارو، اونهارو وغيره. سٽنگ ۾ ٽين صورت خانگي توڻي سرڪاري جاين جي هجڻ جو هوندو آهي. سٽنگ ۾ قسم پڻ هوندا آهن. مثال طور: حقيقي دنيا، تصوراتي دنيا، افسانوي ڪائنات، دنيا، ملڪ، شهر، ڳوٺ يا گهر وغيره. جن مان پڻ ڪهاڻيءَ کي سمجهڻ ۾ تمام گهڻي مدد ملندي آهي. ڪهاڻيءَ ۾ سٽنگ مان سادو مطلب ڪڏهن ۽ ڪٿي جو هوندو آهي. ڪڏهن ۽ ڪٿي؟ اهي ٻه سوال آهن، جن جي پوئواري ڪندي هڪ ليکڪ پلاٽ کي اڳتي وڌائيندو آهي.

○ سٽنگ جا ڪجهه مثال:

01. وقت: گهڻو وقت اڳ حاتم طائي نالي هڪ نوجوان رهندو هو.

02. جڳهه: حاتم طائي عرب ملڪ يمن جو رهواسي هو.

حاتم طائي جڏهن پوڙهو ٿيو ته هن ملڪيت گهٽجڻ بدران وڌي وئي.
ڪهاڻيءَ جي هي ست، مٿي ڄاڻايل ست جي پوئواري ڪندي، ڪهاڻي ۾
سيتنگ جي اهم سبب عنصر 'وقت يا زمان' کي واضح ڪري ٿي. "حاتم
طائي جوان هو۔ حاتم طائي پوڙهو ٿي ويو." مطلب وچ ۾ 30 سالن کان مٿي
جو عرصو گذري ويو. اهڙي ريت، ڪهاڻيءَ جي هن ست:

حاتم طائي هڪ پيري پاڙيسري ملڪ حجاز ڏانهن روانو ٿيو.

مان جڳهن جي خبر پوي ٿي. حاتم طائي يمن ملڪ جو رهواسي هو. حاتم
طائي، حجاز ڏانهن روانو ٿيو. مطلب يمن هڪ الڳ ملڪ هو ۽ حجاز الڳ
ديس. ڪهاڻيءَ جي هن ستن مان سيتنگ جي ٻئي اهم جز 'جڳهه يا
مڪان' جي خبر پوي ٿي.

شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'زمان و مڪان' جو جائزو: شيخ اياز جي
مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' پنهنجي اندر نثري لکڻي جا سڀ عنصر سانڍيو ويٺي آهي.
ڇاڪاڻ ته هتي تحقيق جو دائرو فقط سيتنگ يا زمان و مڪان تائين محدود آهي، ان
ڪري مختصر ڪهاڻيءَ ۾ آيل انهن لفظن کي واضح انداز سان بيان ڪيو ويندو
جيئن ته مٿي سيتنگ بابت ڪافي چئائي سان لکيو ويو آهي، جنهن لاءِ تحقيق جو
چاهه رکندڙ بخوبي ان مسئلي کي سمجهي ويندا. هيٺ ترتيب سان
پهرين 'زمان' پوءِ 'مڪان' کي ظاهر ڪندڙ جملا ۽ انهن ۾ لفظن کي هيٺان لکير ڏئي
واضح ڪيو ويو آهي.

مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ سيتنگ کي ظاهر ڪندڙ جملا ۽ لفظ:

- ◀ ۽ پوءِ آرسِي ڪٿي هت ۾ ڏيندي.
- ◀ ڪڏهن پوتِي پڳ ڪري ٻڌي ايندي
- ◀ ڪڏهن تاچڻِي ڪٿي منهنجي ڪنڌ ۾ چيائيندي
- ◀ منهنجي پاند ۾ وڌائين.
- ◀ چوئيءَ کان چڪي
- ◀ "اڙي ڏسان ته گهڻا ڏينهن ٿو انهيءَ گوڙ ۾ پڙهي سگهين."

- ◀ هڪڙي ڏينهن منمنججي هٿ ۾ ڪئميرا ڏسي
- ◀ توبي اي ۾ فلاسافي ڪئي آهي
- ◀ خدا ته اسان کي جمهوريت نه ٿو سڀڪاري
- ◀ ملان مولوي، چريا ڪريا آهن
- ◀ صوفي چوندا آهن
- ◀ گلن ۾ جڙ سفيد ۽ سرخ گلاب
- ◀ فائونٽين پين ۾ مس پري رڪندس
- ◀ پوءِ نوڙيءَ تي ٽيڻ لڳندي
- ◀ ته اونهارِي ۾
- ◀ ڪنهن مهل ٿڌي جهلڪي تي
- ◀ جڏهن گڏجي ماني کائڻ ويهندا هئاسين
- ◀ مٿي کي ٿورا زور ته ڏينم
- ◀ ڪڏهن ٻار جيئن نچندي ٿيندي ايندي
- ◀ اسان جو گهر ننڍڙو هو
- ◀ مان ڪوئيءَ ۾ گهڙيس
- ◀ هن چيٽوپٽ تي ڏسي چيو
- ◀ تن کي بهشت ڏئي ٿو
- ◀ مان آفيس مان موٽيس

مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' جي سڀڻگ جو تنقيدي جائزو:

- ◀ شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' مان مٿي سڀڻگ يا زمان و مڪان جي دائري ۾ ايندڙ ڪجهه نڪتا لکيا آهن. جن مان پڙهندڙ با آساني آندازو ڪري سگهن ٿا ته ڪهاڻيءَ جا ڪردار ڪهڙي ماحول، معاشري، حالتن ۽ دؤر ۾ رهن پيا. جيئن جڏهن لفظ 'آرسي' سامهون اچي ٿو ته ان سان گڏ هڪ پورو ماحول جڙي سامهون اچي ٿو جنهن مان خبر پوي ٿي ته هيءَ ڪهاڻي ان دؤر جي آهي. جڏهن انساني سماج ۾ جماليات پنهنجي عروج تي پهچي چڪي هئي. ماڻهو هار سينگار لاءِ درسنيون يا آئينا استعمال ڪندا هئا. آرسي جيڪڏهن گهر جي ڀت ۾ لڳل آهي ته ان مان مڪان جو اندازو به ڪري سگهجي ٿو. هتي درسنيءَ کي

زمان جي حصي ۾ ان ڪري رکيو ويو آهي ته ڪردار درسني هت ۾ ڪٿي ٿو/ ڪٿي ٿي. لفظ درسنيءَ جي پسمنظر ۾ گهر جو ماحول ڏسي سگهجي ٿو ته هڪ اهڙو گهر آهي، جنهن جا پاڻي درسني استعمال ڪندا آهن.

◀ شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ پينسل جو ذڪر ڪيو آهي. 'پينسل' لفظ ٻڌندي ئي سڄو ڏيان موجوده تعليمي نظام ڏانهن هليو وڃي ٿو. پينسل جو استعمال لکڻ لاءِ ڪيو ويندو آهي ۽ پينسل انگريزن جي دؤر کان پوءِ اسان جي لکڻ لاءِ ميسر ٿي. پينسل سان گڏ سانچو، جنهن سان هن جو گورو ڪڍيو وڃي ۽ رپڙ جو هجڻ لازم آهي. ڪهاڻيءَ ۾ پينسل جي گوري پيچڻ جو ذڪر پڻ موجود آهي. هاڻي پڙهندڙ سولائيءَ سان جو اندازو ڪري سگهن ٿا.

◀ مختصر ڪهاڻيءَ ۾ ٻن لفظن 'پوتي ۽ پڳ' جو استعمال ڪيو ويو آهي. پوتي ۽ پڳ، اوڀر جي سماج جون خاصيتون آهن. پوتي عورتن جي باڪردار ۽ پڳ مرد جي شان واري جي علامت سمجهيو ويندو هو. وقت سان گڏ حالتون تبديل ٿيون. مردن، پڳ مان هٽ ڪڍيا، هاڻي عورتن به پوتي مان جان چڏائڻ لاءِ تيار ٿي رهيون آهن. ان کي جديد زمانو چئجي ٿو. انساني روين جي علم يا انٿرا پالاجي جي علم مطابق، اهي شيون ڪنهن به صورت خراب ناهن، پر ڇاڪاڻ ته سماج جو قدامت پرست طبقو تبديلي کي تڪڙ ۾ قبول نه ڪندو آهي، ان لاءِ هو سدائين اهڙين ايجادن، شين ۽ ريتين رسمن جي مخالفت ڪندو رهيو آهي. پاڻ هن ڪهاڻيءَ ۾ ان بحث ۾ پيوڻ کانسواءِ فقط زمان و مڪان تائين محدود رهندي، ان ڳالهه کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا ته ڪهاڻيءَ جو تعلق اوڀر جي سماج سان آهي، جنهن ۾ سنڌ کي خاص رتبو حاصل آهي ۽ ان سماج ۾ پوتي پڳ پلي نه به استعمال ڪيون وڃن پر انهن شين جو مان مرتبواڃا سوڌو مٿاهون آهي.

○ شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ ڪتاب جو ذڪر ڪيو آهي. 'ڪتاب' انساني معاشري ۾ هزارين سالن کان استعمال ۾ رهيا آهن. پر اها به حقيقت ته پراڻن وقتن ۾ ڪتابن تي ڪجهه خاص ماڻهن جي پمچ هوندي هئي. هاڻي ائين ناهي رهيو. اڄ هر گهر ۾ ڪتاب موجود هوندا آهن. ڇاڪاڻ ته ڪتابن جي تاريخ

هزارين سالن تي ٻڌل آهي. ان ڪري ڪنهن خاص سال يا ڏهاڪي جي نشاندهي نه ٿي ڪري سگهجي، البت ڪتاب زمان ۽ ڪجهه قدر مڪان کي ظاهر ڪري ٿو.

○ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ استعمال ٿيل لفظ 'ٽاچڻي' پيپر پن کي چيو ويندو آهي. پيپر پن يا ٽاچڻي، انگريزن کانپوءِ اسان جي دفتری استعمال هيٺ آئي. لفظ 'ٽاچڻي' جتي ٻڌائي پيو ته هيءَ ڪهاڻي، انگريزن جي دؤر يا ان کانپوءِ موجوده يا پاڪستان جي قائم ٿيڻ کانپوءِ جي آهي. يعني هي لفظ زمان کي ظاهر ڪري پيو. ساڳي وقت ان ڳالهه تي به ڌيان ڏيڻ گهرجي ته 'ٽاچڻي' گهڻو ڪري آفيسن ۾ استعمال ڪئي ويندي هئي، جيڪڏهن هن ڪهاڻيءَ ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته ٽاچڻي گهر ۾ پيل آهي ته اهو خاندان نه فقط پڙهيل لکيل پر خوشحال پڻ آهي، ڇاڪاڻ ته ان دؤر ۾ مسڪين ۽ غريب ماڻهو، ڪاغذن کي جوڙڻ لاءِ ڪنڊي جو استعمال پڻ ڪندا رهيا آهن، هنن وٽ ٽاچڻي خريد ڪرڻ جي سگهه نه هئي يا اها شهرن ۾ هجڻ ڪري هنن جي پهچ کان پري هئي.

○ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'پاند' جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. ان جڳهه تي پاند مان مطلب قميص جو دامن يا پلانڊ بيهي ٿو. مطلب ڪهاڻيءَ جي هيرو کي قميص پاتل هئي، يعني هو سلوار ۽ قميص پڻ پائيندو هو. سلوار قميص گهڻو ڪري سنڌي ماڻهو يا سنڌ ۾ رهندڙ استعمال ڪندا آهن. هن لفظ جتي زمان جي خبر پوي ٿي اتي مڪان جو پتو پڻ پوي ٿو.

○ 'ڪلٽي' ۾ 'چوٽي' جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو پڻ زمان و مڪان جي باري ۾ وضاحت ڪري ٿو. دنيا جا ڪهڙا علائقا آهن، جتي عورتون چوٽيون ڪنڊيون آهن يا اهو ڪهڙو زمانو هو جنهن ۾ عورتون چوٽيون ڪنڊيون هيون.

◀ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' هي جملو 'اڙي، ڏسان ته گهڻا ڏينهن ٿوانهي' گوڙ ۾ پڙهي سگهين، مڪان طرف نشاندهي ڪري ٿو. ڪهاڻيءَ جي هيروئن، هيرو کي

ڪنهن اهڙي جڳهه بابت ٻڌائي رهي آهي، جتي گوڙ تمام گهڻو آهي ۽ اتي پڙهائي ضرور مشڪل هوندي.

مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ لفظ 'مئٽرڪ' گهڻن مونجهارن جو سبب بڻجي رهيو آهي. هڪ ته 'مئٽرڪ' جي تاريخ جاچي ته ڪهاڻيءَ جي نسبت سان جنهن علائقي جو پسمنظر ٻڌايو ويو آهي، ڇا ان علائقي ۾ چوڪرين کي 'مئٽرڪ' تائين پڙهايو ويندو هو؟ جيڪڏهن جواب 'ها' ۾ آهي ته ٻيو سوال هي نهي ٿو ته ڇا اهو سماج يا اهو خاندان ايترو سڌريل هو جو چوڪرين کي به مئٽرڪ ڪرائڻ لاءِ اسڪولن ۾ داخل ڪرائيندو هو؟ باقي گهٽ ۾ گهٽ لفظ 'مئٽرڪ' زمان جي چٽي نموني وضاحت ڪري ٿو ته اهو ڪهڙو دؤر هوندو.

مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ هيرو جي هٿ ۾ 'ڪئميرا' ڏيکاري وئي آهي. جيتوڻيڪ ڪئميرا جي ايجاد کي صديون گذري ويون آهن. انساني ذهن جي هي ناياب ايجاد انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ پهتي، پر اها پڻ حقيقت ته عام ماڻهو ڪئميرا کي ڇهي به نه سگهندو هو. امير ماڻهو شوق سان ڪئميرا وٺندا هئا ۽ استعمال پڻ ڪندا هئا. ڪهاڻيءَ ۾ هيرو جي هٿ ۾ ڪئميرا مان هڪ مراد هي به آهي ته ڪهاڻيءَ جنهن خاندان کي نظر ۾ رکي سرجي وئي آهي اهو ايترو خوشحال هو، جو ڪئميرا به استعمال ڪندو هو، پر هتي لفظ 'ڪئميرا' کي چٽو ڪرڻ مان مطلب زمان کي ظاهر ڪرڻ آهي ته جنهن وقت ۾ هيءَ ڪهاڻي لکي وئي، ان وقت ڪئميرا جو استعمال ڪيو ويندو هو.

مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ تعليم جي حوالي سان 'مئٽرڪ کان پوءِ بي اي' جا اصطلاح استعمال ڪيا ويا آهن، جيڪي تعليمي ڊگري لاءِ ڪتب آندا ويندا آهن. مئٽرڪ جي معاملي کي درگذر ڪري اسان اڳتي وڌن ٿا ته 'بي اي' جو اصطلاح، ڪجهه وقت لاءِ بيماري چڙهي ٿو. ان جاءِ تي پمچي پڙهندڙ ضرور اها ڳالهه سوچيندو ته سنڌ جو اهو ڪهڙو علائقو هو يا آهي، جنهن ۾ بي اي ٿيندي آهي ۽ بي اي فلاسافيءَ ۾ پڻ ٿيڻ جي تعليمي سهولت موجود هئي؟ يونيورسٽيءَ سان گڏ بي اي جي سهولت ڪاليجن ۾ پڻ هوندي آهي، جنهن لاءِ پڻ سوال ڪري سگهجي ٿو.

◀ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ جمهوريت جو سياسي اصطلاح استعمال ڪيو ويو آهي. هن سياسي اصطلاح مان وقت جو تعين ڪري سگهجي ٿو. ٻين لفظن ۾ ڪهاڻي جي زمان بابت آگاهي ملي ٿي.

◀ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'ملان مولوي، ماستر، صوفي' سماج جي مختلف ڪردارن بابت مڪالما ملن ٿا. مذهبي نسبت سان 'ملان مولوي ۽ صوفي' جا ڪردار تمام گهڻا پراڻا آهن، پر 'ماستر' هاڻوڪو آهي. سنڌ ۾ انگريزن طرفان تعليم جي واڌاري لاءِ اسڪول کولڻ اتي استاد جي مقرري، جيڪو بعد ۾ ماستر به سڏيو ويو. ڪهاڻيءَ ۾ زمان جي معاملو ڪافي قدر واضح ٿيندو پيو وڃي ته هي ڪهاڻي، انگريزن يا انهن جي دؤر کانپوءِ جي آهي.

○ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ ڳاڙهن ۽ اڇن گلابن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن لفظن تي غور ڪندي، بس ايترو ڏسڻو آهي ته سنڌ جي اهو ڪهڙو علائقو آهي جنهن ۾ سفيد ۽ سرخ گلاب ڦٽندا آهن، يا ڪردار پنهنجي معلومات جي آڌار تي گلاب جي انهن رنگن جو ذڪر ڪري ٿو. اهو پڻ ته هي هڪ نج ادبي اصطلاح آهي ۽ ڪهاڻيءَ ۾ آيل ڪردار عام رواجي تعليم سان گڏ ادب پڻ پڙهيل آهي.

○ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'ڪتابي ڪيڙو' جو اصطلاح استعمال ڪيو ويو آهي. ڪتابي ڪيڙو اسان جي سماج ۾ گهڻو پڙهندڙن کي چيو ويندو آهي. اهو اصطلاح ويجهي ماضيءَ ۾ استعمال ٿيڻ شروع ٿيو. هن اصطلاح مان نه صرف زمان جي باري ۾ پتو پيو ٿو، پر ان سان گڏ اهو پڻ ته ڪهاڻيءَ جو مرد ڪردار تمام گهڻو پڙهيو لکيو شخص آهي.

○ مختصر ڪهاڻيءَ ۾ 'فائونٽين پين' جو ذڪر آهي. فائونٽين پين جي استعمال جا پيرا ڪٿجن ته آسانيءَ سان زمان جي خبر پئجي سگهي ٿي. ساڳي وقت فائونٽين پين مڪان جي باري ۾ پڻ معلومات فراهم ڪري ٿي ته دنيا جي ڪهڙن علائقن ۾ فائونٽين پين استعمال ٿيندي رهي آهي. فائونٽين پين جو اسان وٽ گهڻي کان گهڻو استعمال ويهين صديءَ ۾ رهيو. هن پين 'انڪ يا مس واري پين' پڻ چيو ويندو هو. هن قسم جي پين جو اڄ به استعمال ڪيو وڃي ٿو پر نه هٿ ۾ جي برابر، ڇاڪاڻ ته بال پوائنٽ ۽

پوائنٽر، استعمال ۾ ڪافي قدر آسان آهن. هتي پيٽن جي قسمن جو بيان انهن جي افاديت ظاهر ڪرڻ نه پرڻ وقت ۽ جڳهه جي باري ۾ معلومات حاصل ڪرڻ آهي ته ڪهاڻي، ڪهڙي جڳهه ۽ ڪهڙي وقت سان تعلق رکي ٿي.

- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ نوڙيءَ تي ٽپ ڏيڻ جي ڳالهه ڪئي وئي آهي. نوڙيءَ تي چوڪرين طرفان ٽپا ڏيڻ، سنڌ خاص ڪري پهراڙيءَ جي چوڪرين جي وندر رهي آهي، جيڪا اڄ به ڪنهن نه ڪنهن صورت جاري آهي. هن جملي مان پڻ زماني جو پتو پوي ٿو ته ڪهڙن وقتن ۾ نوڙيءَ تي ٽپا ڏيڻ واري مشق يا راند ڪيڏي ويندي هئي.
- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'تمه اونهارو ڏاڍي گرمي، ٿڌي جهلڪي' جا لفظ ۽ جملا موسمن بابت آگاهي ڏين ٿا. موسم جو تعلق جتي مڪان سان اتي زمان سان پڻ آهي. ڪهاڻيڪار پنهنجي تخليق ۾ موسم جي سختي يا آسانيءَ جو ذڪر ڪري پڙهندڙ کي پگهر ڏياري سگهي ٿو ته ساڳي وقت هن کي سرديءَ جو احساس به ڏياري سگهي ٿو. 'تمه اونهاري' جو اصطلاح وري اسان کي سنڌ جي اتر پاسي جو ڏس ڏئي رهيو آهي، جتي اونهارو ۽ سيارو ٻئي شديد ٿين ٿا. هتي اونهارو زمان کان وڌيڪ مڪان جو پتو ٻڌائي رهيو آهي.
- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'گڏجي ماني ڪاٺڻ ۽ مٿي کي زور' جتي زمان و مڪان کي ظاهر ڪري رهيا آهن اتي، ڪجهه سوال به پيدا ٿي رهيا آهن. مثال طور: سنڌ جو اهو ڪهڙو علائقو آهي، جتي جوان عورت ۽ مرد جيڪي رشتي ۾ ماسات آهن، گڏ ويهي ماني ڪاٺندا آهن؟ يا گرميءَ سبب همراهه کي غشي طاري ٿي وڃي ته ان جي جوان ماسات ساندهه به ڪلاڪ ان کي مٿي تي زور ڏيندي هجي؟ هي ڪجهه معاملا مختصر ڪهاڻيءَ ۾ ڪافي جهول پيدا ڪري رهيا آهن.
- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ مڪان جي حوالي سان هڪ جملي 'ڪڏهن ٻار جيئن نچندي ٿيندي ايندي' ۾ ڪهاڻيءَ جي مرڪزي ڪردار چوڪريءَ جي ڳالهه ڪئي وئي آهي. 'نچڻ ٽپڻ ڪڏڻ' جا تصور 'گهر' يا رهڻ واري جاءِ جا آهن. هي جملو مڪان کي واضح ڪري ٿو.

- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ مڪان جي حوالي سان 'گهر' جو لفظ ته تمام گهڻو واضح آهي، جنهن مان مڪان جي باري ۾ وضاحت ملي ٿي.
- ڪهاڻيءَ ۾ 'ڪوئي' جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. 'ڪوئي' گهر جي هجڻ جو دليل آهي. ڪوئي، گهرن يا جڳهن ۾ ٿي هوندا آهن.
- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ ڇيڻي ۽ پت جو ذڪر آهي. هن جملي ۾ جتي مڪان جو نالو 'پت' ملي ٿو، اتي 'ڇيڻو' زمان کي پڻ ظاهر ڪري 'ڇيڻو پت تي ڏسي' جو جملو جيتوڻيڪ سڌي ريت ڪهاڻيءَ ۾ عمل جي صورت ۾ شامل ناهي، البت ڪهاڻيءَ جو ڪردار فلسفين تي چتر ڪندي اها ڳالهه ڪري ٿو. هن جملي ۾ مڪان ۽ زمان، سڀني جا پئي جز ظاهر ٿي رهيا آهن.
- بهشت جو تصور دنيا جي سڀني مذهبي معاشرن ۾ رهيو آهي. بهشت، بظاهر ته هڪ رهڻ جي جاءِ آهي، پر هتي مڪان کان وڌيڪ زمان کي ظاهر ڪري ٿو. جيئن سوال ته: اهو ڪهڙو زمانو هو، جنهن ۾ بهشت جو تصور هو؟
- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'آفيس' جو ذڪر آهي. آفيس هڪ پاسي جتي زمان کي ظاهر ڪري اتي مڪان جي نشاندهي پڻ ڪري ٿو. آفيس، هڪ مڪان جو نالو آهي.

نتيجهو:

- مختصر ڪهاڻي، هڪ نثري صنف آهي، جنهن ۾ زندگيءَ جي افسانوي انداز سان حقيقي عڪاسي ڪئي ويندي آهي.
- مختصر ڪهاڻيءَ ۾ سڀني يا زمان و مڪان ان جو بنيادي ۽ ڪليدي عنصر آهي.
- مختصر ڪهاڻيءَ جي عنصر سڀني ۾ جڳهه ۽ وقت اهم جز يا سبب عنصر آهن.
- شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' سڀني يا زمان ۽ مڪان جي لحاظ کان ڪافي بهتر آهي، پر ڪي جهول نظر آيا، جن جو مختصر ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

حوالا

1. هڪٽر انورنگان ڊاڪٽر 'جي تند برابر تورين' سنڌي ادبي اڪيڊمي، ڪراچي 1998ع ص 10.
2. هڪٽر انورنگان ڊاڪٽر 'جي تند برابر تورين' سنڌي ادبي اڪيڊمي ڪراچي 1998ع ص 09.
3. پتي، هوش محمد 'شيخ اياز ڪهاڻين جا ڪردار' مقالو 'سنڌي ٻولي' تحقيقي جرنل (جون 2018). حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي. 2018ع
4. (<http://journal.sindhila.org/sindhi/article-52-characters-of-shaikh-ayaz%E2%80%99s-stories--a-critical-analysis->)
5. هڪٽر انورنگان ڊاڪٽر 'جي تند برابر تورين' سنڌي ادبي اڪيڊمي، ڪراچي، 1998ع ص 09.
6. Levin, Donna (1992), Get That Novel Started, Cincinnati, OH: Writer's Digest Books, ISBN 0-89879-517-6
7. Lodge, David (1992), The Art of Fiction, London: Martin, Secker & Warburg Ltd, ISBN 0-14-017492-3